

Федоренко С.А.

ДИНАМІКА ПОШИРЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ НА ПОЛТАВЩИНІ (XVII – XIX СТ.)

У період становлення незалежної української держави серед істориків почала побутовати думка, що вивчення історії України необхідно починати зі знайомства з історією власного краю, краєзнавчим матеріалом. Саме це спричинило актуальність дослідження історичної спадщини Полтавщини, у тому числі і динаміки розвитку православних монастирів на її території.

Монастирі належать до найважливіших церковних інституцій, що породжує необхідність вивчення усіх аспектів їхнього життя, відтворення цілісної картини їх функціонування. Історія православних монастирів Полтавщини у працях дослідників розкрита не в повній мірі. Більшість з них написані ще до 1917 року (Арандаренко Н. [1], Богданович А. [2], Лазаревський А. [10], Павловський Ф. [14], Пархоменко В. [15] та інші). Темою для дискусій залишається питання щодо динаміки поширення монастирів на території Полтавщини у XVIII – XIX ст. Впроваджувана радянським урядом політика щодо православної церкви значно гальмувала всебічний розгляд питань релігійної тематики, спотворювала факти, дослідження деяких проблем робила зовсім неможливим. На сьогодні залишилось не так багато документальних свідчень, які б стосувалися монастирів Полтавського краю. Заслужують на увагу дослідження історії монастирів Полтавщини сучасного історика Віри Никанорівні Жук [6].

Простежити динаміку кількості монастирів на Полтавщині в XVIII – XIX ст. видається можливим, спираючись лише на відомі факти [16]. Внаслідок неповноти наявної інформації, результат буде умовним, з огріхами. Втім загальну картину чисельності монастирів ми побачимо.

Швидке зростання та розвиток монастирів у Російській імперії в цілому тривали до XVIII ст. Полтавський край не був виключенням. Тут кількість монастирів досягла максимуму саме у XVIII ст. [7 – 9; 17]. [Таблиця 1. 1].

Поширення монастирів почало гальмуватися після реформ Петра I та його найближчих наступників. У курсі церковного права зазначається: «До Петра Великого русское общество видело в монашестве необходимый элемент церковной жизни, а в монастырях – места убежища от жизненных невзгод для отдельных лиц и божественную охрану всей Русской земли. Не таков был и взгляд великого Преобразователя. Цена главным образом одно материальное служение обществу и раздраженный упорной оппозицией, каковую встречали все его преобразования в монашестве, он смотрел на монахов, как на людей, которые «поядают чужие труды». [5, с. 3].

Таблиця 1. Динаміка кількості монастирів на Полтавщині (XVII – XIX ст.)

Політику Петра I активно підтримала Катерина II, завершивши повною секуляризацією монастирських вотчин та запровадженням монастирських штатів [3, с. 13]. Імператриця 26 лютого 1764 року видала указ, відомий під назвою «Духовних штатів» [8]. Згідно документу встановлення монастирських штатів відбувалося поетапно. Перше видання «Духовних штатів» (1764 р.) стосувалося лише монастирів єпархій Великої Росії; з 1786 року поділ монастирів на штатні поширився на Малоросійські намісництва, і, нарешті, з 1795 року цей принцип застосували до монастирів південно-західного краю [7]. У губерніях Білорусії, які увійшли до складу Російської імперії ще в 1772 році, та Литовських, приєднаних у 1795 році, штати для монастирів не вводилися, тому що здебільшого на цих територіях колишні православні були підпорядковані католикам та уніатам. Лише у 1842 році усі монастирі набули однакової організації за зразком інших монастирів імперії.

Монастирі втратили практично усі вотчинні маєтки, натомість, у залежності від багатства та знатності обителі, держава для них встановила річне фінансування. Поділивши монастирі на три ступені класів, було встановлено норму штатних ченців та черниць. Розмір утримання та штату ченців і черниць у чоловічих та жіночих монастирях різнилися. На утримання першокласних чоловічих монастирів (з 33 ченцями) державою щороку виділялося 2300 – 2500 крб., другокласних (з 17 ченцями) – 1500 крб., третьокласних (з 12 ченцями) – 950 крб. Жіночі монастирі першого класу мали особливі умови. Вони фінансувалися державою в залежності від кількості черниць, а їхній штат коливався від 52 до 101 осіб; у другокласних та третьокласних монастирях штат встановлювався по 17 черниць із державним утриманням від 525 до 700 крб. на рік [7]. Усі інші монастирі, які не отримали статусу штатних, існували здебільшого за власний рахунок, набули назви “заштатних”, тобто таких, які не мали від казни постійної допомоги. Наприклад, жіночий Вознесенський Пушкарівський монастир з 1786 року перебував на власному утриманні, а у 1815 році взагалі був скасований [18]; жіночий Покровський Ладинський монастир з 1786 року став позаштатним, а з 1818 року перетворився на монастир третього класу.

Внаслідок указу Катерини II про духовні штати кількість монастирів Російської імперії скоротилася майже вдвічі: з 1072 залишилося 613 (409 чоловічих, 204 жіночих) [5, с. 4]. Якщо в єпархіях Великої Росії в 1762 році діяло 881 монастирів (678 чоловічих, 203 жіночих), то у 1764 році їх залишилось 385:

клас	чоловічі монастирі	жіночі монастирі
I	16	4
II	41	18
III	100	45
позаштатні	161	-
Всього	318	67

Таким чином, усього скасовували 496 монастирів (або 56,3%): 360 – чоловічих та 136 – жіночих [7]. Значне скорочення кількості монастирів, серед яких було чимало таких, що існували не одне століття, негативно вплинуло як на настрої духовенства, так і на світське навколишнє населення, та завершилося масовими письмовими зверненнями до Святійшого Синоду про необхідність відновлення функціонування закритих монастирів. У більшості випадків здійснювалися добровільні внески на подальше їх існування. У свою чергу, Святійший Синод визнав за необхідність не тільки відновлювати монастирі, але й засновувати нові; збільшувати утримання того чи іншого монастиря, переводячи зі ступеню нижчого класу до вищого. Часткове відродження монастирів розпочалося наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Так, за правління Олександра I відкрили 4 монастиря, Миколи I – 15; за правління Олександра II лише з 1855 до 1869 рр. – 31 монастир [5, с. 4].

На Полтавщині на середину XVIII ст. діяло 22 обителі. Згідно указу Катерини II було скасовано 15 монастирів (або 60,8 %) [Таблиця 1. 1]. Більшість з них зовсім припинили своє існування (чоловічі: Преображенський Великобудичанський, Успенський Нехворощанський, Михайлівський Сорочинський, Преображенський Скельський, Преображенський Сокольський, Михайлівський Єфремовський, Сліпородська Юсковська пустинь, Онуфрієвська пустинь; жіночий Успенський Новомлинський монастир), а ченців перевели до штатних монастирів. Деякі трансформувалися в особливі парафії при церквах зі священником та причетниками, як то чоловічий Красногорський Миколаївський Гадяцький монастир. Жіночий Благовіщенський Зазуловський монастир спочатку став третьокласним (1786 р.), але при відновленні функціонування Покровського Ладинського монастиря у 1817 році, був закритий і перетворений на парафію. Ті з монастирів, що не мали можливості при церквах утворювати парафії через незначну кількість околицького населення або старість споруд, приписувалися до штатних монастирів і часто за браком потрібного догляду поступово руйнувалися, врешті-решт зовсім закривалися [13].

Доля деяких монастирів була не менш тернистою. Так, жіночий Красногорський Богословський Преображенський Спаський монастир у 1786 році був закритий з призначенням його приміщень для тимчасового місцезалежання заштатних ченців. У 1789 році його перенесли до приміщення Київського Богословського монастиря, а в 1792 році існування обителі відновили. Чоловічий Густинський Троїцький Прилуцький монастир у 1786 році набув статусу позаштатного, у 1799 році його зовсім закрили, а приміщення передали у відання поліції [12, с. 132]. У 1841 році єпископ Гедеон звернувся з клопотанням до

Святійшого Синоду про відновлення Густинського монастиря, у результаті якого обитель було відновлено² [11].

Таким чином, наприкінці XIX ст. на Полтавщині залишилось функціонувати 8 монастирів: 3 чоловічих та 5 жіночих [4] [Таблиця 2].

У другій половині XVIII ст. можна помітити нерівномірне співвідношення чоловічих та жіночих монастирів (особливо у деяких місцевостях), наприклад, у Полтавському краї існувало 6 жіночих та 16 чоловічих обителей. Мали місце непоодинокі факти перетворення чоловічих монастирів на жіночі.

Таблиця 2. Монастирі Полтавської губернії (кін. XIX ст.)

№	Назва монастиря	Штатний або позаштатний	Клас монастиря
1	Полтавський Хрестовоздвиженський	штат.	2
2	Лубенський Преображенський	штат.	2
3	Густинський Троїцький	штат.	3
4	Великобудищанський Троїцький	штат.	2
5	<i>Притисаний до нього</i> Преображенський	позаштат.	-
6	Золотоніський Богословський	штат.	2
7	Ладинський Покровський	штат.	3
8	Козельщанський Різдва-Богородиці ³	штат.	-

Одним із головних позитивних наслідків видання штатів було утворення нового типу обителей, відомих під назвою *жіночих общин*. Вони як за зовнішніми ознаками, так і за внутрішнім укладом життя нагадували звичайний монастир. Відрізнялися лише тим, що жінки, які вступали до них, не давали обітницю, яка назавжди б позбавила їх світського життя, водночас виконували усі правила та умови, що поклалися на послушниць та ігумень монастирів. Таким чином, ці общини або «послушницькі монастирі» [7] становили перехідну ступінь від світського життя до чернечого. Наприклад, Успенський Бистринський (Буктринський) монастир діяв під управлінням так званих начальниць; жінки тут перебували без постригу.

Започаткування общини зазвичай відбувалося таким чином: закривався монастир, ченців переводили до штатних монастирів, а послушниця за браком приміщення в інших монастирях залишалися напризволяще. Одні – залишалися в своїх келіях при колишніх монастирських церквах, інші – будували собі хатини біля парафіяльних та кладовищенських церков, виконуючи обов'язки просфірниць та церковних сторожів. В обох випадках ці жінки продовжували дотримуватися чернечого статуту, підтримували своє існування поданням. Скромне життя, готовність доглядати сиріт, безкоштовне навчання грамоті дітей, піклування за хворими, добрі поради тощо – усе це привертало увагу навколишніх жителів, слугувало прикладом самовідданого життя. Навколо таких жінок за різних обставин згуртовувалися й інші. Таким чином, перші общини мали характер богаділень, в основі функціонування яких був покладений монастирський статут. На початковому етапі такі общини не мали ніяких зовнішніх утискань, але невдовзі на них звернули увагу і духовна, і світська влада. Починалися різного роду дізнання та опитування, а іноді минало багато часу, доки община не потрапляла під заступництво духовної та світської влад, іншими словами, доки існування не визнавалося офіційно. Унаслідок цього в більшості випадків не можна визначити час зародження самої общини [7].

Отже, головною причиною зародження жіночих общин було прагнення допомогти ближньому. Значного прояву це набуло у другій половині XIX ст. (початок правління Олександра II). При общинах створювалися благодійні заклади: лікарні, богадільні, притулки тощо. Таким чином, общини, з одного боку, відігравали роль притулків для жінок, які внаслідок різних життєвих обставин зважилися присвятити себе

² У клопотанні зазначається: «В Прилукском уезде, Полтавской епархии есть упраздненный Густинский монастырь, который обращен в ружную церковь. ...Хотя опустошение сего монастыря и значительное, но при дозволеннии возстановить его, он может быть приведен в устройство. Возстановление сего монастыря необходимо и в сем отношении, в продолжении всего моего управления сею епархией, замечаю я великие неудобства по многолюдству ея при отправлении в находящиеся ныне здесь только два второклассные Полтавский Хрестовоздвиженский и Лубенский Преображенский монастыри, священно-церковнослужителей на исправление и другаго сословия лиц на эпитимию, ибо первый по своей тесноте, бедности и близости к городу не во всем соответствует назначению исправлять таковых эпитимийных, а последний посещается многими богомольцами, где находящиеся на исправлении и под эпитимиею люди могут делать нарекание на самый монастырь и где их неисправность может поселять в приходящих охлаждение к священному месту. ...И так описанное достоинство бывшего Густинскаго монастыря и значительность состоящих при нем строений, выгода угодий, польза по епархиальному управлению, побуждают меня ходатайствовать перед Святѣйшим Правительствующим Синодом об открытии вновь означеннаго монастыря; хотя заштатным с тем, чтобы земля которая прежде принадлежала монастырю и теперь ни у кого не находится во владении, а отдается в наем, была ему возвращена, дабы доходами, получаемыми с оной мог он содержать себя и обезпечить начальное свое поправление... когда же монастырь приведен будет в устройство, тогда можно будет там даже поместить богадельню для престарелых бедных и безпомощных священно и церковнослужителей» [14, с. 96-100].

³ Був заснований наприкінці XIX ст. Зараз – діючий.

Богу та служінню ближньому, не залишаючи при цьому повністю світського життя, з іншого – стали місцем релігійно-морального виховання місцевих жителів.

Значна кількість скасованих общин трансформувалася на спільножитні монастирі, нерідко набувала певного ступеню класу, втім державного фінансування була позбавлена. Так, зі 128 общин перетворено на монастирі 79 (або 62%) [7].

У Полтавській губернії на кінець XIX ст. з'явилася жіноча община в селі Козельщина Кобеляцького повіту [19]. Вона була заснована у маєтку графа Капніста у 1886 році, а вже через чотири роки становлення та плідної праці⁴ набула статусу спільножитнього монастиря: «...Св. Синод 31 октября – 7 ноября 1890-го года определил: существующую при Рождество-Богородицкой церкви, в селении Козельщине Кобелякского уезда, женскую общину возвести в общежительный монастырь с наименованием его Рождество-Богородицким, оставив при сем монастыре существующий причтовый штат из трех священников, двух диаконов и двух псаломщиков с тем, чтобы причт этот содержался на счет монастырских средств...» [19, с. 15]. Козельщанській монастир в історії полтавського караю відігравав значну роль.

Таким чином, кількісна зміна православних монастирів на Полтавщині відображала загальні імперську політику щодо церковних інституцій, вирішальне значення в якій відіграв виданий Катериною II указ про духовні штати. Низка урядових заходів спричинила зменшення кількості монастирів: наприкінці XIX ст. їх налічувалося майже втричі менше. Попри те, що в цей період на Полтавщині діяло лише 8 монастирів, втім вони відігравали важливі для регіону просвітницьку, благодійну та релігійно-моральну функції.

Джерела та література

1. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 г. : в 3-х ч. Ч. III. / Н. Арандаренко. – Полтава : Тип. Губ. Правления, 1849. – 384 с.
2. Богданович А. В. Сборник сведений Полтавской Губернии / А. В. Богданович. – Полтава : Тип. Губ. Правления, 1877. – 283 с.
3. Буркин Н. Б. Монастыри в России, их эксплуататорская и контрреволюционная роль / Н. Б. Буркин. – М. : «Безбожник», 1924. – 40 с.
4. Ведомости мужским и женским монастырям и общинам за 1896 г. – Ф. – 1896. – 4 с.
5. Димитрий (Вербицкий), архим. Значение монастырей для православно-русского народа / архим. Димитрий (Вербицкий). – Киев : б. и., 1908. – 21 с.
6. Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир / В. Н. Жук. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1993. – 144 с.
7. Зверинский В. В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи с библиографическим указателем : в 3 ч. / В. В. Зверинский. – СПб. : Синодальная типография, 1890– . – Ч. I : Преобразования старых и учреждение новых монастырей с 1764 – 95 по 1 июля 1890 (594 монастыря). – 1890. – 293 с.
8. Зверинский В. В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи с библиографическим указателем : в 3 ч. / В. В. Зверинский. – СПб. : Синодальная типография, 1890– . – Ч. II : Монастыри по штатам: 1764, 1786, 1795 гг. 1890. – 1892. – 462 с.
9. Зверинский В. В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи с библиографическим указателем : в 3 ч. / В. В. Зверинский. – СПб. : Синодальная типография, 1890– . – Ч. III : Монастыри, закрытые до царствования императрицы Екатерины II. – 1897. – 259 с.
10. Лазаревский А. И. Архивные отрывки для истории Полтавской епархии / А. И. Лазаревский – Полтава : Типогр. наслед. Н. Пигуренко, 1887. – 72 с. – (Вып. I.).
11. Летописец о первом зачатии и создании святой обители монастыря Густынского. – М. : ун-т тип., 1848. – 76 с.
12. Милорадович В. Средняя Лубенщина / В. Милорадович. – Киев : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1904. – 141 с.
13. Опыт исторического исследования о числе монастырей русских, закрытых в XVIII и XIX веках П. Чудецкого // Труды киевской духовной академии. – 1877. – № 4. – С. 40–107.
14. Павловский Ф. И. К истории Полтавской епархии: Исторические и бытовые очерки, заметки и переписка / Ф. И. Павловский. – Полтава : б. и., 1916. – 113 с.
15. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени / В. Пархоменко. – Полтава : б. и., 1908. – XXXVI + 98 с.
16. Православные Русские обители : Полное иллюстрированное описание всех православных русских монастырей в Российской империи и на Афоне : [репринт. воспр. изд. 1910 года. / сост. П. П. Сойкин]. – СПб. : «Воскресение», 1994. – 736 с.

⁴ У 1887 році заснували великий корпус для проживання сестер, теплої церкви при ньому; збудували дім для бідних богомольців та приміщення для церковного причта. У 1888 році при общині заснували школу іконопису, у якій навчалися сестри, що мали до цієї справи хист та здібності; відкрили двокласну церковнопарафіальну жіночу школу та однокласну церковнопарафіальну чоловічу. Обидві школи мали зручні приміщення, чудові бібліотеки, достатню кількість навчальних посібників; педагогічний склад був добре підготовленим [19].

17. Ратшин А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквях в России. Составлено по достоверным источникам / А. Ратшин. – М. : б. и., 1852. – 608 с.
18. Упразднение Пушкарковского монастыря : по архивным данным [Труды Полтавского Церковного Историко-археологического комитета]. – Полтава : Электрич. Типо-Лит. Торг. Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1908. – 66 с. – (Вып. I.).
19. Щеглов Владимир. Возведение Рождество-Богородицкой женской общины, в селении Козельщине, Полтавской епархии, в женский общежительный Рождество-Богородицкий монастырь, 1891 года, февраля 17-го дня / Владимир Щеглов. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1891. – 31 с.

Фролов М.О.

УДК 94(470):321.74"1920/1930"

ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ПАРТІЙНИХ “ВЕРХІВ”

І “НИЗІВ” У КП(Б)У 1920–1930-х рр.

З перших і до останніх днів існування більшовицької (комуністичної) партії багато разів публічно та кулуарно було сказано про монолітність та демократизм цієї партії. Але дослідження реальних фактів, пов'язаних з РСДРП(б)-РКП(б)-ВКП(б)-КПРС, змісту внутрішньопартійних процесів свідчить про те, що ця партія ніколи не була ні монолітною, ні демократичною. Партія була поділена після завоювання влади у Росії восени 1917 р. на дві частини з різними функціями. Існувала внутрішня частина партії, тобто номенклатурна, що складалась із керівних кадрів різного рівня, та зовнішня частина. Цю зовнішню частину партії в СРСР формували вже мільйони її членів. Обидві частини доповнювали одна одну у своїй належності до однієї ідеології, але були досить віддалені одна від одної у соціальній ієрархії суспільства [27, с.113].

Поділ партії на дві частини стимулювався процесом формування однопартійної політичної системи. Управлінська частина партії дуже швидко усвідомила своє привілейоване становище. Почався процес боротьби за належність до «верхів» з одного боку, а з іншого боку незадоволення положенням безправних «низів» у межах однієї партії, яка перемогла у боротьбі за владу.

Уже у 1920 р. у РКП(б) відбулася гостра публічна дискусія з приводу соціальної нерівності між партійними «верхами» та «низами» [9, с.51-53]. На IX конференції РКП(б) у вересні 1920 р. доповідач від ЦК Г.О. Зінов'єв визнав, що нерівність у лавах партії – «самый большой вопрос» [13, с.15]. Але рекомендації цієї конференції з приводу подолання соціальної нерівності між партійними «низами» та «верхами» не були реалізовані. Більше того, офіційне затвердження номенклатурного механізму відбору та призначення керівних кадрів у 1923 р. лише прискорило формування у структурі РКП(б) внутрішньої та зовнішньої партій. Безумовно, що такий фактичний поділ у середині більшовицької партії ніколи не визнавався її керівництвом і не був оприлюднений жодним партійним документом [50].

КП(б)У, яка виникла у 1918 р. як українська філія РКП(б) і була через жорсткий статутний та організаційний механізм підпорядкована московському партійному центру багато у чому у 1920-х – 1930-х рр. віддзеркалювала внутрішньопартійні процеси, які мали місце у середовищі більшовицької партії. Тобто КП(б)У мала свою зовнішню та внутрішню частини партії. Відповідно зовнішня частина КП(б)У входила до загального складу РКП(б)-ВКП(б), а внутрішня частина української партійної філії була різними механізмами включена до внутрішньої партії в середині РКП(б)-ВКП(б).

Але джерела формування у 1920-х – 1930-х рр. як зовнішньої та внутрішньої частини КП(б)У мали досить специфічний зміст. Вважаємо, що це питання продовжує залишатись маловивченим.

Історики-марксисты, які написали і опублікували перші узагальнюючі роботи з історії КП(б)У ще у 1923 р. М.Ю. Равич-Черкаський і М.І. Яворський (у співавторстві з відомим більшовицьким діячем І.Ю. Куликом) зробили спробу визначити джерела формування кількісного і керівного складу КП(б)У [39]. Вони висунули ідею про два «корені», два джерела формування КП(б)У. М.Ю. Равич-Черкаський з цього приводу писав: «Для нас КПУ є великим історичним синтезом двох великих паралельних рухів, які охоплювали величезні маси робітників двох національностей: української й російської... Ці рухи не почались у 1917 році, а мають кожний свою історію. Історія КПУ це сума двох складових, сума двох історій: українського пролетаріату і російського пролетаріату в Україні» [40, с.5].

Розглядаючи український «корінь» як джерело формування КП(б)У, М.Ю. Равич-Черкаський особливо виділив членів лівого крила УСДРП, які на чолі з П. Буценком, П. Слиньком, Є. Касьянком, О. Врублевським, Г. Тимофієвою та деякими іншими (за спогадами П. Буценко їх було 225 осіб) у липні 1918 р. перейшли до КП(б)У і відіграли видатну роль у її створенні [3, с.121-123]. Автор детально розглянув роль Є. Нероновича, П. Буценка, П. Слинька та інших вихідців з лівого крила УСДРП у подіях напередодні І з'їзду КП(б)У і на самому з'їзді. Він стверджував, що вони підтримували на з'їзді точку зору про створення КП(б)У як самостійної, незалежної від РКП(б) комуністичної партії [40, с.70].

У своїй рецензії на книгу І.Ю. Кулика і М.І. Яворського «Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України» М.Ю. Равич-Черкаський ще раз підкреслив важливість розуміння джерел